

<https://doi.org/10.53656/his2025-5-2-con>

*Discussions
Дискусионно*

ПРЕРАБОТВАНЕТО НА ИСТОРИЯТА – ПЪТ КЪМ БЪДЕЩЕТО В КОНФЛИКТНИТЕ ЗОНИ

Доц. д-р Георги Бърдаров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Abstract. War is the natural state of humankind, and its traumas mark entire generations, being transmitted through collective memory to the next. One of the key questions we address in this article is whether revisiting the history of military conflicts can help protect us from future ones. Through literary sources and field research, a comparison is made between post-war Germany and its attempt to deal with the most painful and shameful part of its history, that of Nazism, and the nations of the former Yugoslavia, which failed to cope with the traumas of their history and inherited antagonism and ended up in the bloody Yugoslav wars of the 1990s. The specific factors and reasons why in one place they succeeded and in the other not to rework their history and, consequently, what are the consequences of this are highlighted.

Keywords: reworking history; collective memory; war; Nazism; prevention of conflicts

„Историята се повтаря“ е общоизвестна фраза, в която се крие голяма доза истина. Един от тъжните изводи, до които съм достигнал в своята работа като специалист по етнорелигиозните конфликти, е, че човечеството е с много къса памет и повтаря и преповтаря отново грешките, които е допускало в своята история.

И все пак изключения има, има и вариации според географското място, културния ареал и историческия момент, за който говорим. В настоящата статия сме се постарали да направим съпоставка между това как следвоенна Германия преработва историята на няколко пъти, за да не я повтори отново, и как на Балканите това никога не се случва и повтаряме едни и същи грешки до безкрай.

Преди година (през 2024 г.), като член на журито на литературен фестивал за деца в Бургас под наслов „Който спаси един човешки живот, е спасил цялата Вселена“, посветен на спасяването на българските евреи през Втората световна война, културното аташе на Германия в България Дебора Лавал каза нещо много простичко, но много силно, което ме накара да се замисля върху

тази тема и да направя настоящата статия. Тя каза: „Аз съм от поколението, израснало с думите НИКОГА ПОВЕЧЕ, и ние наистина ще направим и невъзможното никога повече да не се повтори това, което се случи с нацизма в Германия“.

Това ме върна към моите проучвания в Сараево през 2015 г., когато във връзка с проект, който разработвах, изследвах фактологията на Сараевската блокада от Югославия през 90-те години на XX в. Тогава изслушах много истории, изпълнени с ужаси, на хора, преживели блокадата. Но на поставения въпрос „защо го допуснахте и как се случи“ най-честият отговор бе, че всеки има какво да връща на другия. Едните клали и убивали преди Втората световна война, другите – по време на нея, първите отмъщавали след това и така до безкрай. Един омагьосан порочен кръг на омраза и насилие. Или както ми каза един от преживелите блокадата на Сараево: „Тази омраза ще се предава от бащи на синове и от синове на техните синове и никога няма да има край омагьосаният кръг на омразата“. И така, защо Германия може, а ние на Балканите не? Еднозначен и прост отговор, разбира се, няма. Има комплекс от причини, културни и исторически обусловености, които могат съвсем леко да откrehнат вратата към възможния отговор.

Основният въпрос, който си задаваме в настоящата статия, е възможно ли е преработването на историята да излекува най-страшните рани от един военен конфликт и да изиграе превантивна роля пред следващи такива.

След многото работа на терен в бивша Югославия, най-вече в Босна и Херцеговина, стигнах до извода, че незарасналите рани и нежеланието да се преработи и признае миналото, са най-голямата рискова заплаха от нов конфликт в Западните Балкани. А манипулацията на религиозна основа много лесно може да възпламени нова конфронтация в обозримо бъдеще. Един от въпросите, на който не можех да намеря отговор, бе как блокадата на Сараево буквално за дни отприщва най-крайните форми на насилие между довчерашните съседи, приятели, колеги. На 4 април 1992 г. в Сараево се заражда спонтанен мирен протест срещу безумието на войната в съседна Хърватска. В мултиетническо Сараево тогава никой не вярва, че мирът между тези хора, които от толкова години живеят заедно – сърби (православни християни), хървати (католици) и бошняци (мюсюлмани), може да бъде разрушен. Но още на този протест върху мирното множество се изсипва порой от куршуми и падат първите жертви – Олга Сушич и Суада Дилберович, хърватка католичка и бошнячка мюсюлманка. Това дава началото на най-дългата, най-зловещата и безсмислена блокада на град в съвременната история на света – Сараевската, продължила 1395 денонощия.

Още две неща съм запомнил от моите разговори в Сараево. Едното бе най-честият ми въпрос как същите хора, които рамо до рамо протестират в историческия център Башчаршия срещу войната в съседна Хърватска, дни по късно

почват да се избиват помежду си. Отговорът бе смразяващ: „Дори не можеш да си представиш как действа манипулацията и колко лесно податливи сме хората на нея. Само два дни бяха достатъчни да виждаме у най-близкия си приятел и колега най-големия си враг“. Второто нещо, което запомних, бе как на моето съждение, че Сараево през 2015 г. изглежда спокойно, приветливо, с усмихнати необременени от историята млади хора, една дама, преживяла цялата блокада, ми каза: „Не се заблуждавай, това, което виждаш, е един тънък лед на повърхността, под него е страшно. Нищо не е забравено и не може да бъде забравено. Та тук във всяка къща има поне по един убит, поне по една изнасилена, поне по един осакатен по време на войната, как мислиш, че ще забравим!?“.

И така, пак се връщаме на въпроса защо Германия може, а ние на Балкани-те не!? Какво е различното?

Две снимки излизат ясно в съзнанието ми, когато анализирам нацизма, постнацистка Германия и дългия път към опрощението. Едната е от ноември 1944 г., концлагерът Аушвиц-Биркенау, току-що е пристигнала влакова композиция, натоварена основно с унгарски евреи. Както се е постъпвало по принцип в концлагера, хората от композицията са разтоварени на т.нар. рампа. Разделени са на две групи: в едната мъжете в другата жените, малките деца и старците. Пред тях застава нацистки офицер. Както в повечето случаи, така и в този от снимката това е д-р Йозеф Менгеле, Ангелът на смъртта! Неговата роля е простичка, с един бърз поглед да прецени дали човекът е годен за тежък физически труд, или не. Първите са отпращани наляво, където са се вливали в трудовата колония от концлагеристи, вторите – надясно, директно към газовите камери. Йозеф Менгеле е определял съдбите на хиляди хора с едно мръдване на показалеца наляво или дясно.

Втората снимка е от 1970 г., когато за първи път след войната висш западногермански политик посещава Полша. Това е канцлерът Вили Бранд. Делегацията с него се насочва към печално известното Варшавско гето, където по време на войната хиляди намират смъртта си по особено жесток начин, а други десетки хиляди са депортирани към концлагерите, където малцина оцеляват. Вили Бранд застава пред паметника на жертвите от Варшавското гето, около него са десетки журналистически фотоапарати и камери, както и стотици любопитни граждани. Всички очакват какво ще направи канцлерът. А той просто пада безмълвно на колене. По късно ще каже: „Изправен пред пропастта на германската история и под бремето на милионите избити, направих това, което, правят хората, когато думите не стигат“ (Dalton-Bradford 2022. pp. 77 – 104).

Фигура 1. Рампата в концлагера Аушвиц-Биркенау, ноември 1944 г.
(<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/auschwitz>)

Фигура 2. Декември 1970 г., западногерманският канцлер Вили Бранд е коленичил пред мемориала на жертвите на нацисткия режим във Варшавското гето (<https://www.fes.de/feshistory/blog/kniefall-von-warschau>).

Между двете снимки има разлика от само двадесет и шест години. И в двата случая говорим за германци, и то за интелигентни, културни, високо образовани хора. Докато Менгеле е решавал съдбата на хората в концлагера, си е тананикал музиката на любимия му композитор Волфганг Амадеус Моцарт (Riess 2018), а Вили Бранд е обожавал музиката на Моцарт.

Бивша Югославия също е известна със зловещи концлагери през Втората световна война, като този в Ясеновац. Но докато петдесет години по късно, през 90-те години на XX в. Германия се радва на обединението си, възвърнатата гордост и водещата роля в европейската политика и икономика, в Босна и Херцеговина отново имаме концлагери, масови кланета, етнически чистки, секс лагери и геноциди. По същото време, в Маастрихт през 1992 г. се сключва Договорът за Европейския съюз.

Разликата идва от устройството на общества и ролята на институциите. Да, в Германия допускат разрушителния възход на нацизма, но след войната започват много внимателно да възраждат живота си камък по камък. Всичко е разрушено, градовете, пътищата, къщите, опустошени са съдбите и душите на германците. Германия е разделена на две части. И много от тези, които трябва да възраждат двете Германия, са били под една или друга форма част от нацисткия режим. Годината 1945 в германската история остава известна, като *Stunde null*, или Нулевият час, от който започват всичко наново. Девет години по-късно, през 1954 г. Западна Германия сензационно печели световното първенство по футбол в Швейцария, като във всичките си мачове са безпощадно освирквани от цялата публика, а американският историк и политолог от тези години С.К. Падоувър казва следното: „Никой на този свят не може да разбере какво изпитват европейците към германците, ако не разговарят с белгийци, французи или руснаци. За тях единственият добър германец е мъртвият“ (Judt 2012). Да, но само двадесет и пет години след войната Германия (Западна Германия) отново е икономическа и политическа сила в Европа. Началото е поставено от първия канцлер след войната Конрад Аденауер. Той е изявен антинацист, лежал по нацистките затвори и концлагери, но въпреки това налага модела „никакво обръщане назад или чувство за вина“ (Judt 2012). По негово време ляга сянката на „страшното мълчание“. Забранено е, макар и негласно, да се говори за концлагерите и чудовищните изстъпления на нацисткия режим, да се пишат книги, да се правят филми, да се споменава в учебниците и лекциите в университетите. Целта е ясна, живеят ли немците с чувство за вина, никога няма да се възстановят, а и както споменахме, много от жителите на новата Германия и от нейната администрация под една или друга форма са били част от онзи режим (Judt 2012). Но наред с главните фактори за възстановяването на следвоенна Германия, като децентрализация, желязна дисциплина, висока производителност на труда, има и нещо друго. Това е началото на преработването на историята, за да не се повтори никога повече.

Разбира се, това не става толкова леко и лесно. Днес са изминали осемдесет години от края на Втората световна война и за тези години германците поне на четири пъти под различна форма са преработвали историята на нацизма, за да се освободят от чувството за вина, и все още не са успели напълно.

Голямата разделителна линия, онази, която води до най-тежката и мъчителна прошка, настъпва през седемдесетте годни, т.е. около три десетилетия след края на войната. Тогава в активна възраст влизат ражданите през петдесетте години. Именно това поколение тръгва да търси истината за нацисткия режим, и най-вече отговори от своите бащи и деди как са го допуснали и защо са били част от това. Винаги между две поколения има разрыв, но никога не е имало по-голям разрыв от този, който се случва в Германия през 70-те години на XX в. От едната страна на барикадата са родителите и прародителите, които са изживели нацисткия режим, а много от тях са били и част от него. Те носят смазващото бреме на историческата вина и са живели с него три десетилетия, някои с чувство за огромна вина, други с гняв, трети с усещането за несправедливост. Срещу тях се изправят децата и внуците им, които ги гледат с отвращение и обвинително ги сочат с пръст. Сблъсъкът е жесток. Днес е лесно да обвиняваме хората, че са се поддали на нацистката манипулация, но не съм сигурен колко от нас, ако бяха в тази ситуация, биха оказали съпротива. Нацистският режим много бавно и хитро се инфилтрира в немското общество след Първата световна война, в която Германия търпи тежко поражение. Версайският договор от 1919 г. я унижава до край, а страната изпада в хиперинфлация. Много семейства са докарани до глад и безнадеждност, много немци се самоубиват. В тази среда идеологията на националсоциализма лесно намира благодатна почва да покълне и да се развие.

През целия период от войната до днес има тежък дебат в немското общество относно нацизма, историческата отговорност на немците и чувството за вина. Дебатът се люшка между двете крайности – от отричането на вината до горчивия срам от случилото се, и тече едновременно на няколко нива – академично, културно и обществено. Дискусията по въпроса може би е най-добре отразена от Charles Maier (1998), който с основание смята, че дебатът за нацисткото минало е неизменно свързан с възраждането на германската национална идентичност след войната и със споровете дали тя завинаги ще остане белязана от Холокоста, или ще може да се нормализира въпреки тежкото историческо наследство. От своя страна, харвардският професор историк Charels Moeller смята, че има не „сянка на страшното мълчание“ (selective remembering), при което обществото се фокусира върху престъпленията, извършени срещу германците през военните години, а не върху тези, които те са извършили (Moeller 2003). Така се конструира „удобно минало“, като естествена предпазна реакция. Той също смята, че с поколенческата смяна през 70-те

години това се променя и погледът на немците към годините на нацизма става все по-самокритичен. Специалистът по история на Германия професор Bill Niven вижда опасност, че изместването на историческата перспектива на немците от виновници към жертви може да релативира Холокоста (Niven 2002). Според него, колкото повече се отдалечаваме времево от онзи период, толкова по примамлив за някои немци става наративът на жертвата. Така се формират „конкуриращите се памети“ – паметта за жертвите на Германия срещу паметта на жертвите от Германия, като Niven подчертава необходимостта от крехкия баланс между тях в съвременната германска идентичност. Еволюцията при немците в разбирането за извършеното от тях в концлагерите проследява и професор Улф Канщайнер, като той смята, че от 40-те години на XX в. до началото на XXI в. немците извървяват пътя от първоначалното отричане непосредствено след войната през епохата на критично преосмисляне от края на 60-те до края на 80-те години на века до днешната „култура на паметта“, която едновременно е част от глобалния прочит на този период от историята, но и дълбоко вкоренена в немския контекст (Kansteiner 2006). В западногерманското общество постепенно се формира „култура на покаянието“ и това предотвратява възхода на крайнодесни партии и организации (Art 2005). В съседна Австрия обаче битува „културата на самосъжалението“, която измества чувството за вина и това е една от причините за възхода на крайнодесни партии в началото на XXI в. (Австрийската партия на свободата на Йорг Хайдер), която през 2024 г. дори спечели парламентарни избори, начело с новия си лидер Херберт Кикъл. Той убедено смята, че разликите в преработването на миналото водят до различни сегашни политически реалности. Разбира се, трябва да уточним, че въпреки определения напредък в Германия по преработването на историята на нацизма все още немало хора и политически кръгове имат позитивно отношение към тази епоха от немската история. Неонацизмът е особено привлекателен за част от младите хора с по-националистични възгледи. А с увеличаването на имигрантския натиск от Азия и Африка голям възход бележи една крайно дясна партия, като „Алтернатива за Германия“, която на последните парламентарни избори в страната през 2025 г. постигна впечатляващия резултат от 20,8% и се превърна във втора политическа сила. Особено отчетливо е присъствието ѝ в Източна Германия.

След войната можем да очертаем няколко етапа на преработване на историята на нацизма от германците. **Първият етап** е от края на войната до началото на 70-те години на века. Тогава водеща роля в немското общество имат преживелите нацизма. Това е периодът, описван като „Сянката на страшното мълчание“. За нацизма, концлагерите и издевателствата не се говори, не се пише, не се дискутира в публичното пространство, дори съдебните преследвания на разпознати като свързани с онзи режим се случват трудно. Но този етап е много важен, тъй като именно тогава се осъзнават мащабите и ужасите

на случилото се. Това поколение няма как да съди само себе си, но трябва да живее с чувството за вина, и най-вече със страха, че когато пораснат децата им, могат да им потърсят сметка.

Точно това се случва във **втория етап**, който продължава от началото на 70-те години на века до падането на Берлинската стена през 1989 г. Тогава водещото поколение в немското общество са родените след войната. Те са тези, които се обръщат назад и почват да търсят гневно сметка на родителите си за нацизма. Те са тези, които трябва да живеят с вина, без да са виновни за нищо. Но и тези, които, осъзнавайки историческата вина на германците, изграждат едно силно немско общество и връщат Германия на водещите позиции на политическата и икономическата карта на света.

Третият етап е краят на XX и началото на XXI в., именно тогава водещо е поколението на Дебора Лавал, ражданите през шейсетте и седемдесетте години на века, които израстват с думите „никога повече“ да не се допусне нещо подобно на нацисткия режим. Те са достатъчно отдалечени от това време, за да го приемат за история, но достатъчно близо, за да се чувствителни към всяка проява на диктатура, насилие или неонацизъм. При тях вече в учебниците и научните трудове се появяват документални свидетелства за нацисткия режим.

Четвъртият етап на преработването на историята на националсоциализма е в първата четвърт на XXI в. Вече е минало много време от войната, за да може тя да се превърне просто във фактология от учебниците по история, книгите, филмите, но не като нещо ужасяващо и същевременно нереално, случило се много отдавна. Тези поколения са разделени на три в отношението си към нацизма. Най-голямата част са тези, които се дразнят от това постоянно вменяване на чувство за вина. Те не искат нито да слушат, нито да говорят, нито да дискутират за нацизма, сякаш никога не се е случило. Втората група са неонацистите. Вече наистина е минало достатъчно време, за да може да се забравят напълно зверствата на нацисткия режим, и в определена група от хора се оформя героизираният, романтичен образ на Хитлер и офицерите му, които са се опитали да предпазят Германия и Европа от всички заплахи за тяхното бъдеще – от комунистите на изток до съвременните имигранти от Азия и Африка и джандър идеологиите в самата Германия (Rosenfeld 2014). Третата група са онези, които продължават да стоят будни, да изпитват чувство за вина и да повтарят, че никога повече няма да допуснат да се повтори нацизмът.

Можем да обобщим, че всеки от тези четири етапа е логичен от психологическа гледна точка, но всеки един е много важен, за да могат германците да преработят най-срамния и страшен момент от човешката история, да живеят с него и все пак да изградят едно проспериращо и силно общество, което много внимателно да следят за всякакви прояви на национализъм и опити за възраждане на миналото.

Каква е разликата със Западните Балкани и постюгославското пространство!?

Въпреки че можем да изброим ред причини, свързани с относителната етническа и религиозна хомогенност на немската нация, срещу пъстрата взривоопасна смес от етноси и религии в бивша Югославия (илюстрирана добре с една мисъл, приписвана на Йосип Броз Тито: „Трудно се управлява една страна, която има две азбуки, три езика, четири религии, пет националности, шест републики, обкръжена от седем съседи, и в която живеят осем етнически малцинства“), основните причини са три: късното изграждане на демократични институции и порядки поради османската власт до средата на XIX в., крайният национализъм и унаследеният с вековете антагонизъм между народите в Югославия и свързаните с тях масови кланета и геноциди през целия XX в. Всяка една от тези причини има своята тежест и прави невъзможни дори и днес преработването и осмислянето на историята, които да изиграят превантивна роля пред нов конфликт.

Да, и съвременна Германия се обединява като държава едва през XIX в. (през 1871 г. със създаването на Германската империя след Френско-пруската война 1870 – 1871 г.), но тя е наследник в исторически план на Свещената римска империя на германската нация (на латински: *Sacrum Imperium Romanum Nationis Germaniae*), Реформацията в християнската църква, започната от Мартин Лутер през 1517 г., и градовете от Ханзата със столица Любек, в която са влизали още Хамбург, Бремен, Рощок и др. – съюз, който изгражда и поддържа търговски монополи в Балтийско море, част от Северно море и голяма част от Северна Европа от XII до XVII в. и е носител на прогрес, иновации и голям за времето си технологичен напредък.

Докато народите в бивша Югославия за различен период и с различен статут са част от Османската империя точно когато в Западна, Северна, Южна Европа почват да се изграждат демократични политически институции и да се подготвят за големия технологичен скок на Индустриалната революция. Босна и Херцеговина и Сърбия са част от Османската империя между XV и XIX в., Хърватска – между XVI и XVII в., Северна Македония – от XIV до XX в. Големият проблем тук е, че Османската империя почти до самия си край си остава феодална, абсолютистка империя, която задържа икономическото и културното развитие на народите в нея и не позволява изграждането на т. нар. инклузивни икономически и политически институции (Acemoglu, Robinson 2013), които стимулират иновациите, конкуренцията, прогреса, образованието и раждането на съвременния свят в пределите на другите части на Европа. През 1800 г. само 2 – 3% от гражданите на Османската империя били грамотни, в сравнение с 60% от мъжете и 40% от жените в Англия, а в Нидерландия и Германия нивата на грамотност били дори още по-високи (Acemoglu, Robinson 2013). Тук можем да се позовем и на Франсис Фукуяма („Произход на политическия ред“, 2015),

който разделя обществата на матримонални (успели), в които постове в една държавна администрация се раздават по заслуги и качества на кандидатите, и патримонални (провалени), където се раздават на роднински и корупционен принцип на лоялните на властта хора. Определено обществата в бивша Югославия, включително и през времето на самата Югославия, са патримонални с ексклузивни икономически и политически институции за разлика от Германия. Именно в тази разлика се крие основната причина защо немците успяват да преработят на няколко пъти историята на нацизма и не допускат да се повтори (засега!), а народите на Балканите не успяват и повтарят и преповтарят едни и същи грешки, които водят периодично до разгарянето на тежки, кървави братоубийствени войни и конфликти.

Разбира се, като причина можем да изтъкнем и множеството кланета и геноциди само в рамките на бивша Югославия, които водят до тази рефлексивна омраза между народите в нея, достигнала своя пик при Югославията от 90-те години на XX в. Такива са етническите прочиствания по време на Втората световна война, извършени от усташкия (фашистки) режим в Хърватска спрямо сръбите, като по различни данни сръбските жертви са около 300 000 души (отделно са еврейските и ромските), реваншистките кланета и геноциди от режима на Тито между 1945 и 1950 г. в СФР Югославия с масови екзекуции, довели до смъртта на хиляди хърватски усташки, четници, словенски домбранци и др. (Goldstein 2016). През този период започва дейността на зловещата тайна полиция на Тито УДБА. Според словенския журналист и публицист Роман Леяк: „Словенската и хърватската земя са напоени с кръв, кръвта на мнозина, които не са вярвали и не са искали комунистическо управление в новата държава, създадена през 1945 г. В Словения имаме повече от 700 масови гроба, от които са регистрирани 630 места за екзекуции. Най-голямото място за екзекуция в Словения е Тезно край Марибор, където в периода от 25 май до 15 юни 1945 г. са ликвидирани около 30 000 жертви. В Хърватия има 1200 такива места за екзекуция“¹. Югославията остават печално известни с масовите кланета и геноциди, извършени от хърватската армия и сръбски паравоенни формирования в Хърватския етап на войната (1991 – 1995 г.) и безспорно най-кървавото и зловещо насилие – клането в Сребреница, Босна и Херцеговина от 1995 г., при което Армията на Република Сръбска под командването на ген. Ратко Младич избива за няколко дни над 8000 мюсюлмански мъже и момчета, погребвани и препогребвани в общи гробове, за да се заличат следите от геноцида, който бе и международно признат². Можем да добавим към този списък също толкова печално известните секс лагери по време на Югославията, основно в Босна и Херцеговина (предимно сръбски за мюсюлмански девойки и жени, като този във Фоча), в които са подлагани на систематични серийни изнасилвания десетки хиляди жени, за да придобием реална представа за невъзможната прошка, преосмисляне и преработване на историята по

един цивилизован, нормален начин, което да предпази народите в тези части на Балканския полуостров от повторение на издевателствата и конфликтите от XX в. А и за какво преработване на историята и помирение можем да говорим, след като в Босна и Херцеговина съществува все още странный вариант на „две училища под един покрив“³. Това са сгради, в които преди войната са помещавали едно начално или средно училище, но сега вече помещават две. Децата на една и съща възраст са разделени в тях въз основа на етническа принадлежност. Както и самата Босна и Херцеговина, и столицата ѝ Сараево са разделени по етнитети. Тази сегрегация на децата внушава разделение и засилва идеята за изкуствени различия помежду им. В следконфликтна Босна и Херцеговина това насърчава недоверие, възпрепятства помирението и е дългосрочна заплаха за стабилността и икономическия просперитет.

Заклучение

В заключение можем да кажем, че преработването на миналото е дълъг и сложен процес и колкото по-дълбоки са раните от миналото, толкова по-дълъг и труден е този процес. Няма лесни решения и отговори и не може да има единна колективна памет относно най-болезнените и спорни моменти от историята. И все пак осъзнатите общества (като немското), макар и с много флуктуации, успяват да преосмислят и преработят миналото и да изградят едно силно общество на днешния ден и бъдещето, без да забравят историята, за да не я повторят никога. Обратно, народите на Балканите не успяват да се справят със своето минало, продължават избирателно да гледат към него през призмата на наратива на жертвата, очаквайки и жадувайки реванш в бъдещето. Това крие изключително голяма опасност най-кървавите и зловещи страници от тяхната история да се повтарят и преповтарят многократно и занапред.

Благодарности и финансиране

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGeneration-EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект No BG-RRP-2.004-0008-C01.

БЕЛЕЖКИ

1. <https://epicenter.bg/article/Roman-Lelyak--Masovite-grobove-na-Tito---karvavata-istina-za-rezhima-/235978/11/34>.
2. <https://geopolitica.eu/drugi-statii/2036-bosnenskiyat-konflikt-prez-pogleda-na-obiknovenite-hora>.
3. <https://www.nytimes.com/2018/12/01/world/europe/bosnia-schools-segregated-ethnic.html>.

ЛИТЕРАТУРА

- АДЖЕМОГЛЮ, Д.; РОБИНСОН, Д. 2013. *Защо нациите се провалят*. София: Изток-Запад. ISBN: 978-619-152-249-1.
- ДЖУД, Т., 2012, *След войната: История на Европа след 1945*. София: Сиела. ISBN: 978-954-28-0756-8.
- РИЙС, Л., 2018, *Холокостът. Нова история*. изд. Прозорец. ISBN: 9789547339934.
- ФУКУЯМА, Ф., 2015. *Произход на политическия ред*. София: Изток – Запад, ISBN: 9786191526932.
- ART, D., 2005. *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*. Cambridge University Press. ISBN: 9780511616143.
- DALTON-BRADFORD, M., 2022. From Stumbling Blocks to Stepping Stones What America Can Learn from Germany about Reconciliation. *BYU Studies*, vol. 61, no. 1, Article 9.
- GOLDSTEIN, I.; GOLDSTEIN, S., 2016. *The Holocaust in Croatia*. University of Pittsburgh Press, ISBN 978-0-8229-4451-5.
- KANSTEINER, W., 2006. *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens, OH: Ohio University Press. ISBN: 9780821416396.
- MAIER, C., 1998. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 9780674929777.
- MOELLER, R., 2003. *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany*. Berkeley: University of California Press. ISBN: 9780520239104.
- NIVEN, B., 2002. *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich*. London: Routledge. ISBN 9780415262811.
- ROSENFELD, G., 2014. *Hi Hitler! How the Nazi Past Is Being Normalized in Contemporary Culture*. Cambridge University Press. ISBN: 9781139696449.

REFERENCES

- ACEMOGLU, D.; ROBINSON, J., 2013. *Why Nations Fail*. Sofia: Iztok – Zapad. ISBN: 978-619-152-249-1.
- ART, D., 2005. *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*. Cambridge University Press. ISBN: 9780511616143.
- DALTON-BRADFORD, M., 2022. From Stumbling Blocks to Stepping Stones What America Can Learn from Germany about Reconciliation. *BYU Studies*, vol. 61, no. 1, Article 9.
- FUKUYAMA, F., 2015. *The Origins of political order*. Sofia: Iztok – Zapad., ISBN: 9786191526932.

- GOLDSTEIN, I.; GOLDSTEIN, S., 2016. *The Holocaust in Croatia*. University of Pittsburgh Press, ISBN 978-0-8229-4451-5.
- JUDT, T., 2012. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Ciel. ISBN: 978-954-28-0756-8.
- KANSTEINER, W., 2006. *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens, OH: Ohio University Press. ISBN: 9780821416396.
- MAIER, C., 1998. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 9780674929777.
- MOELLER, R., 2003, *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany*. Berkeley: University of California Press. ISBN: 9780520239104.
- NIVEN, B., 2002. *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich*. London: Routledge. ISBN 9780415262811.
- REES, L., 2018. *The Holocaust: A New History*. Window. ISBN: 9789547339934.
- ROSENFELD, G., 2014. *Hi Hitler! How the Nazi Past Is Being Normalized in Contemporary Culture*. Cambridge University Press. ISBN: 9781139696449.

REMAKING HISTORY – A PATH TO THE FUTURE IN CONFLICT ZONES

✉ **Dr. Georgi Burdarov, Assoc. Prof.**
ORCID iD: 0009-0001-1465-5273
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Sofia, Bulgaria
E-mail: gburdarov@gea.uni-sofia.bg